

Nafosat O'ROQOVA,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: n.y.uroqova@buxdu.uz

Buxoro davlat universiteti professori, f.f.d. D.Quvvatova taqrizi asosida

O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA FAUNISTIK OBRAZLARNING AN'ANAVIYLIGI

Annotatsiya

Insonlar va hayvonlar o'rtasidagi aloqa qadim-qadimdan mavjud bo'lgan. Taraqqiyot davomida bu ikki yaratilarning bir-biriga ehtiyoji borligi yanada ayonlashdi. Shu bois ular orasidagi zanjir uzilmasdan kelmoqda. Dastlab insonlar hayvonlardan qo'rqib, ularga ilohiy mo'jiza sifatida qaragan bo'lsalar, keyinchalik ularni o'zlarining manfaatlari yo'lida bo'ysundirdilar. Ilk bor afsona-yu rivoyatlar, miflarda aks etgan faunistik obrazlar sekin-astalik bilan o'zining tadrijiy takomilini topa boshladi. Jahon adabiyotida bo'lgani singari o'zbek mumtoz she'riyatida ham faunistik obrazlarning o'rni beqiyos. Maqolada mazkur masala atroflicha yoritilgan. Faunistik obrazlar ifodalaydigan ma'no qirralari mumtoz shoirlar ijodidan keltirilgan she'riy namunalar orqali dalillangan.

Kalit so'zlar: olamning badiiy manzarasi, obraz, faunistik obraz, o'zbek mumtoz lirikasi, g'azal, hayvonlar, it, ot

TRADITIONALITY OF FAUNISTIC IMAGES IN UZBEK CLASSICAL LITERATURE

Annotation

Communication between humans and animals has existed since ancient times. In the course of development, it became even more clear that these two creatures need each other. Therefore, the chain between them is unbroken. At first, people were afraid of animals and looked at them as divine miracles, but later they subjugated them for their own interests. The faunistic images reflected in the first legends and stories, myths gradually began to find their gradual improvement. As in world literature, the place of faunistic images is incomparable in Uzbek classical poetry. This issue is covered in detail in the article. The aspects of meaning represented by faunistic images are proved by poetic examples from the works of classical poets.

Key words: artistic view of the world, image, faunistic image, Uzbek classical lyric, ghazal, animals, dog, horse

ТРАДИЦИОННОСТЬ ФАУНИСТИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В УЗБЕКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Общение между человеком и животными существовало с древних времен. В ходе развития стало еще более понятно, что эти два существа нужны друг другу. Поэтому цепь между ними неразрывна. Поначалу люди боялись животных и смотрели на них как на божественные чудеса, но позже подчинили их своим интересам. Фаунистические образы, отраженные в первых легендах и сказаниях, мифах постепенно стали находить свое постепенное совершенствование. Как и в мировой литературе, в узбекской классической поэзии бесподобно место фаунистических образов. Подробно этот вопрос рассмотрен в статье. Смысловые аспекты фаунистических образов доказываются поэтическими примерами из произведений поэтов-классиков.

Ключевые слова: художественная картинка мира, образ, фаунистический образ, узбекская классическая лирика, газель, животные, собака, лошадь.

Kirish. Olamning badiiy manzarasini ifodalashda turli-tuman obrazlar qo'llanadi. Hayvon timsollaridan foydalanish badiiy ijodning ilk davrlaridayoq mavjud bo'lgan. Xalq og'zaki ijodida uning turli yo'nalishlari shakllandi. Bu jarayonning davomi o'laroq, mumtoz she'riyatimizda hayvon obrazlari tizimi har jihatdan boyidi.

Folklor janrlarida kam uchraydigan, u qadar e'tiborni jalb qilmaydigan hayvonlardan it obrazi mumtoz adabiyot namunalarida faollashdi. U yorning eshigida qo'riqchi vazifasini ado etishi bilan o'z mavqeyini oshirdi. Oshiq nazarida, ma'shuqa itga mehribonlik ko'rsatadi, ammo unga parvo qilmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadimiy manbalar, xususan, Qur'oni Karimda hayvonlarning borliqda o'z o'rni mavjudligi borasida fikrlar uchraydi. Imom G'azzoliyning "Daqoyiql-xbor" asaridan tortib bugungi zamonaviy tadqiqotlargacha hayvonlar va insonlar o'rtasidagi munosabatga diqqat qaratib kelinmoqda. Sh.Ashurovaning "Inglizabon g'arb adabiyoti va o'zbek adabiyotidanimalistika janri xususiyatlari", N.Ochilovanning "Inglizabon g'arb va o'zbek nasrida ot obrazi", L.Mirzohidovanning "XI-XII asrlar turkiy adabiyotida majoziy tasvir badiiyati", N.Mo'minovaning "Afsonalar badiiyatida xalqona tarbiya", L.Hasanovaning "Xazoyin ul-maoniyy" kulliyotida it obrazlarining tasvirlanishi tamoyillari" nomli qator tadqiqot ishlari shular jumlasidandir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada faunistik obrazlarning genezisi, badiiyati masalasini tadqiq qilishda qiyosiy tarixiy, qiyosiy-tipologik, lingvistik, analitik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Mumtoz adabiyotimiz vakillaridan Atoyi ijodida it obrazi ko'p uchraydi.

Itning har kecha to subhidam eshikta yoturda, Qani, ki sarbasar etkay gadodin o'zga musohib [3].

Uning mazkur bayti "Musohib" radifli g'azalidan olingan. Musohib [11] so'zining lug'aviy ma'nosi – hamsuhbat, suhbatdosh. Lirik qahramon ma'shuqaga erishishning barcha yo'llarini qidirib ko'radi. Bil'aks, buning uddasidan chiqolmaydi. Shunda uning yodiga yorining iti keladi. Najot topgan misol suyungan oshiq ma'shuqaning qo'riqchisi it bilan do'stlashishga qaror qiladi. It bilan tongga qadar hamsuhbat bo'lishga o'zidan boshqa munosib dildosh ko'rmagan oshiq uchun eng to'g'ri yo'l shu edi.

Mavlono Lutfiyning olti baytli "Mening" radifli g'azalida oshiq yigitning oh-u nolalari tasvirlangan:

Nolishim berdi eshigi itlariga dardi sar,

Afv qilg'aylar karam birla bu berohim mening [6].

Baytdagi it obrazi ma'shuqaning uyida qo'riqchi. Uning sodiq, vafodor hamrohi. Lirik qahramonning yor uyi oldida chekkan nolishlari shu qadar kuchliki, bundan hatto uning iti ham azob ko'rgan. Shu xatosini sezgan oshiq yorning itiga boshog'riq bo'lgani, ishq dardida haddidan oshib, o'zboshimchalik qilgani uchun ham uni afv etishlarini so'raydi. Boshqa bir g'azalida esa shu itga havasi kelib, uning mansabiga tayinlashlarini tilaydi:

Itlarningning mansabin Lutfiyg'a ta'yin aylakim,

Davlatningda qilsa sultonlig' ne bo'lgay bir gado [6]

O'zini bir gado sifatida tanib, yor ostonasida bir lahzalik bo'lsa-da, sultonlikni orzu qiladi. Sultonlik nimada ko'rinadi? Bizningcha, bu baxtga ma'shuqa emas, aksincha, it musharraf bo'lgan. Chunki yorning itga e'tibori, mehri bor. Shu o'rinda it obrazi oshiqqa nisbatan qisman raqib holda gavdalangan. Buni his qilish mumkin. Shunday bo'lsa-da, oshiq ma'shuqasi jamoliga erishish yo'lida har zamon uning iti yordamiga muhtojlik tuygan. Agar undan yordam kelmasa, shu it o'rinda bo'lishni orzu qilgan. Ushbu motiv ko'pgina g'azallarning asos leytmotivini tashkil etgan, degan xulosaga kelish mumkin.

Jahon adabiyotshunosligida mutafakkir Alisher Navoiyning serqirra ijod sohibi, fasohatda tengsiz alloma ekanligi bir necha asrlar davomida yuksak e'tirof etib kelinmoqda. Buyuk san'atkor ijtimoiy hayotning barcha jabhasini qalamga olgan. Bu uning qomusiy olim sifatidagi mavqei yanada oshirgan. So'z erkinligiga erishilgandan boshlab, Navoiy ijodini chuqurroq o'rganish hamda uni tahlil va talqin etishda yangicha yondashuvlar maydonga keldi.

Navoiy lirikasida ham faunistik obrazlarning yuksak namunalari duch kelamiz. Masalan, "Istasangkim, urg'asen davrong'a tiyg'i inqito..." g'azalining sakkizinchi baytida pand-nasihat ruhi ustuvorlik qiladi. Bunga obraz sifatida tanlangan hayvonlarning ramziylik ifodasi orqali erishilgan:

Besha sherin gar zabun qilsang, shijoatdin emas,

Nafs itin qilsang zabun olamda yo'q sendek shujo [5].

Misradagi "besha" – "o'rmon, to'qay, changalzor" [1]; "zabun" – "yengmoq, mag'lub qilmoq, g'olib bo'lmoq" [1]; "shujo" so'zi esa shijoatli, jasoratli, jasur [1] ma'nolarini anglatadi. Anglashiladiki, ushbu baytda to'qay sherini yengmoq shijoat sanalmaydi, balki asl jasorat bu – nafs itini mag'lub etmoqlikdir, degan badiiy g'oya ilgari surilgan. Bu o'rinda she'r o'z ma'nosida qo'llangan. Nafs iti esa ramziy ma'no tashiydi. Mazkur birikma istiora san'ati asosida yuzaga chiqarilgan.

Inson ma'naviy-axloqiy tarbiyasining bosqichma-bosqich shakllanishida tasavvuf adabiyotining o'rni beqiyos. Asrlar davomida tasavvuf ilmining ahamiyatli ekanligi o'z isbotini topmoqda. Tasavvuf tariqatlarida nafs tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan hamda uning turli darajalari mavjudligi o'rganilgan.

It obrazi insoniyatning ming yillik tarixi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan bo'lib, hozirga qadar o'ziga xos jarayonlardan o'tgan. Masalan, folklor namunalarini tarkibida saqlanib qolgan bir qancha ko'hna motivlar, obrazlar "it"ga xalqimiz e'tiqodi tarixining ma'lum bir qatlamlarida ijobiy yoki salbiy obraz sifatida qaralganligini tasdiqlaydi.

Xalq og'zaki ijodi, mumtoz va zamonaviy adabiyotda it qator ramziy ma'nolarda kela olishi bilan ajralib turadi. Turli rivoyat va afsonalarda, sehrli-fantastik e'taklarda g'aroyib it obrazlari keltiriladiki, ular bosh qahramonga zarur paytida yordamga kelgan zoomorf ko'makchilar tarzida talqin qilinadi. Bungacha bosh qahramon ularning jonini saqlab qolishi motivi keltiriladi. Insonning shu yordamiga javoban ular ham zarur sharoitda bosh qahramonni qo'llab-quvvatlashadi. Bosh qahramonlar ko'pincha ularning yordamida yo sevgan yorini sehrdan qutqaradilar, yo biror-bir tilsimli predmetni qo'lga kiritadilar va hokazo.

Mumtoz adabiyotimizda it timsoli ishtirok etgan lirik asarlar ko'p uchraydi. Birgina Navoiy devonlari tarkibida uchraydigan bu jonivor bilan aloqador ko'plab g'azallarni tahlilga tortishimiz mumkin:

Takovaringg'a bag'ir qonidin xino bog'la,

Itingga g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il [5].

Insoniyat dastlabki xonakilashtirgan, o'ziga o'rgatib olgan jonzotlardan sanaluvchi it va odamlar orasida munosabat ijobiy bo'lib kelgan. It insonning do'sti sifatida talqin etilgan. Ammo itning salbiy va ijobiy xususiyatlarini mavjudligi bois bu xususiyatlar har bir lirik asar namunasi turlicha yoritilgan. "Qilg'il" radifli g'azalda kelgan ushbu bayt atrofida bugungi kun adabiy jarayonida hanuz munozaralar ketmoqda. Adabiyotshunos olimlar hamda so'z ixlosmandlari ushbu baytda qo'llangan it obrazi atrofida bahsga kirishar ekanlar, uning turli so'fiyona ma'nolarini o'rtaga tashlayaptilar. Tasavvufshunos olim Ibrohim Haqqul baytda qo'llangan it timsolining dastlab tashqi ma'nosiga to'xtaladi: "Bundagi "it"ning zohiriy ma'nosi – vafo va sadoqatda o'maklik. Chunki an'anaviy tasvirlarga ko'ra, sidqu sadoqat va vafodorlikda oshiq o'zini it bilan (ko'pincha yorning iti bilan) teng ko'radi. Shu g'azalning qiyosiy tahlili bilan maxsus shug'ullangan olimlar professor H.Boltaboyev va N.Jumaxo'ja fikrlariga tayanib, botiniy ma'noda it obrazi misrada nafs ammorani

ADABIYOTLAR

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1983.
2. Бобур. Девон. –Т.: Фан, 1994.
3. Девони Шайхзода Атоийи. –Т.: Фан, 2008. .
4. Mushkin qoshining hay'ati: Munis, Ogahiy/to'plovchi va so'zboshi muallifi E.Ochilov. – Т.: O'zbekiston, 2015.
5. Orazin yopqach ko'zumdin: g'azallar, qit'alar, ruboilar, tuyuqlar, fardlar/Alisher Navoiy. So'zboshi, izohlar muallifi va to'plab nashrga tayyorlovchi M. Abdulxayr. –Т.: Zabarjad media, 2023.
6. Lutfiy: g'azallar/nashrga tayyorlovchi M. Kenjabek. –Т.: Akademnashr, 2020.
7. Yoriyevna, U. N. (2023). Relationships between humans and animals. Confrencea, 8(1), 123-126.
8. O'roqova N. O'zbek she'riyatida kapalak obrazi talqini //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2024. – Т. 47. – №. 47.
9. Yoriyevna, U. N. (2023). The originality and genesis of animal symbolism in poetry. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development.
10. Yoriyevna, U. N., & Narzulloyevna, M. L. (2024). Interpretation of the Image of Animals in Abdulla Oripov's Poetry. International Journal of Formal Education, 3(4), 40-45. Retrieved from <http://journals.academiczone.net/index.php/ijfe/article/view/2478>
11. <https://uz.wiktionary.org/wiki/musohib>

ifodalab kelishini ta'kidlaydi. Nafs – inson ruhiyatining qashshoqlashuvi bo'lib, bunda moddiy dunyoga mehr ortadi, o'tkinchi ne'matlarga moyillik kuchaya boradi. Buning oldi olinmasa, inson ma'naviyati tanazzulga yuz tutadi, ruhiy olami qovjiraydi.

Navoiy talqiniga ko'ra, borliq olamdagi eng kuchli yirtqich hisoblanuvchi sherni yengish juda qiyin. Ayniqsa, bu ishni inson zoti amalga oshirishi amri maholdir. Ammo shunday bir hayvon borki, u yirtqich sanalmasa-da, vahshiyatlardan ming karra xavfliroqdir. Bu – nafs iti. Uni yengish, mag'lub qila olish uchun juda katta ruhiy tayyorgarlik lozim. Ma'naviy kamolotning bir qancha bosqichlaridan muvaffaqiyatli bir yo'sinda oshish nafs itini xorlik sari itqitishda qo'l keladi.

Shoirming "Labingdin xasta jonkim bo'ldi betob..." g'azalida mazkur hayvon vositasida pastkash kimsalar timsoli gavdalandirilgan:

Falak boshingg'a qoplab it terisin,

Sen oni jahldin deb kishu sinjob.

Ajab yo'q, odamiylikni unutsang,

O'zungni bo'yla it charmidasrob [5].

Ushbu ikki baytda itdan tashqari kish (qunduzning bir turi) hamda sinjob (silovsin) singari hayvonlar nomi tilga olingan. Badiiy g'oya mazmun-mohiyatining kitobxonga to'la yetib borishi, anglanishi oson bo'lishi uchun ulardan yordamchi timsol sifatida foydalanilgan.

Yuqoridagi baytlar talqinidan ko'rinadiki, lirik qahramon yorga murojaat qilib, taqdiri azal boshiga qiyin kunlarni solganda, o'tkinchi dunyoga daxldor masalalarni bahona qilib, odamiylikdan chiqmasligini ta'kidlaydi. Buni, go'yoki, o'zini "it charmidasrob" (chetga olib!), ya'ni bechorasifat, xo'rangan kabi ko'rsatib, insoniylik chegarasini buzishga menzash mumkin. Navoiyning o'z davrida ilgari surgan bunyodkorlik g'oyalaridan biri odamiylik, insonparvarlik bo'lgan. Bu tushunchalar ijodkor lirikasining bosh tamoyili sifatida hamisha markazda bo'rtib ko'ringan.

It obrazi Bobur ijodida ham g'oyaviy rang-baranglik kasb etadi. Ammo yuqorida ta'kidlaganimizdek, uning ma'shuqa qo'riqchisi sifatidagi roli alohida ajralib turadi:

Yor iti, qichqirma gar Bobur desa holin sanga,

Naylayin bu g'urbat ichra sendin o'zga yo'q kishim [2].

Odatdagidek, mazkur baytda oshiq ma'shuqadan mehr, vafo ko'rmagani tufayli dardini uning itiga aytgisi, ko'nglidan kechirganlarini u bilan bo'lishgisi keladi. Yor xayoli bilan shu qadar band bo'lganligidan ko'ziga faqat uning atrofidagi narsalar, masalan, doim ma'shuqa bilan yonma-yon bo'luvchi itigina ko'rinadi, xolos. Bunda itga nisbatan do'stlik, birodarlik tuyg'ularini tuyadi. Ushbu motiv mumtoz lirikamizning keyingi davrlarida ham an'ana sifatida davom etganini ko'rishimiz mumkin:

Nolalarkim, men chekarman dam-badam ko'ying aro,

Itlaring ul sho'rdin bedor erur afg'on bila [2, 12].

Ayonki, Munisning ushbu betakror misralari bundan mustasno emas. Bu o'rinda sho'r so'zi oshiqning ma'shuqa dardida chekkan nolalari – ko'z yoshlarini anglatadi. Ma'shuqaning iti oshiqning ko'z yoshlari, faryodi sababidan doim bedor, bezovta. Ammo u o'z vazifasini mas'uliyat bilan ado qiladi. Yorning eshigini qo'riqlaydi. G'azallarda uchlik mavjud: oshiq raqib, ma'shuqa. Raqib obrazi ishtirok etmagan ko'pgina g'azallarda it obrazi uning o'rmini to'ldirib turadi. Xullas, mazkur hayvon mumtoz lirikamizning obrazlar olamini boyitganligi bilan diqqatga sazovordir.

Xulosa va takliflar. Olamning badiiy manzarasini ifodalashda turli obrazlar qatori hayvon timsollaridan ham faol qo'llanib kelingan. Mazkur obrazning genezisi, shakllanish davri folklor asarlariga borib taqaladi. Bu an'ananing davomiyligini mumtoz she'riyatimizga oid janrlarda ham ko'rishimiz mumkin. Binobarin, ta'kidlash joizki, faunistik obrazlar mumtoz lirikada an'anaviyligini saqlagan holda novatorlik ham kasb etdi. O'zining badiiy estetik vazifasini maromiga yetkazib bajardi.